

XVII-XIX ҒАСЫРДА РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ТҰСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ «ИЖТИҒАД ЖӘНЕ ТАҚЛИД» МӘСЕЛЕСІ

¹ Г.Қ. Купешова, ² К.У. Купешов, ³ О. Самет

АҢДАТПА

Мақалада ислам әлемінде өте өзекті тақырыптардың бір болып саналатын тақырыптардың бірі «ижтиһад» және «тақлид» мәселелері талқыланады. Осы аталмыш екі ұғымның XVII-XIX ғасырда Ресей империясы тұсындағы мұсылмандар арасында қалай көрініс бергендігі жайлы және оның қайдан бастау алғандығы мен бүгінгі таңдағы сипаттарына тоқталамыз.

Ижтиһад – адамзат өз күшімен бар мүмкіндігінше қиналып еңбек етуі, ойлануы, қандайда мәселені ақылмен ойлану арқылы шешуі, Құран кәрімде және хадис шәрифтерде ашық білдірілмеген мәселелердің үкімдерін, ашық білдірілген үкімдерге ұқсатып анықтайтын ұғым. Ижтиһад ұғымы болған жерде міндетті түрде тақлид ұғымы да аталып өтіледі. Тақлид – қандайда бір лидерге еліктеуді, сол адамға ұқсауға тырысуды, біреудің ісін қайталауды һәм соның жолымен жүруді білдіретін ұғым. Біз ең әуелі ижтиһад пен тақлид түсінігінің сыр- сипатын дұрыс саралап, жан- жақты дәйектеледі.

Жәдидшілдік пен қадымшылдық тартысы әлеуметтік феномен ретінде орын ала бастағалы екі ғасырға жуық уақыт өткенімен жәдидшілер мен қадымшылардың арасындағы пікір қақтығысы әлі күнге қоғамдық санада, оның ішінде мұсылмандар арасында күн тәртібінен түспей келеді. Ислам діндегі модернизация және консерватизм ұғымдарына байланысты пікірталастар белгілі бір деңгейде өз шешімін табуы қоғамдағы кей бөлінушіліктердің алдын алуда және қоғамдық тұтастықты сақтауда маңызды болады.

Түйін сөздер: Ресей мұсылмандары, ислам, модернизация, консерватизм, жәдидшілдік, Маржани, ижтиһад.

^{1,2,3} Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г.Қ. Купешова
gulnur.kupeshova@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:

Купешова Г.Қ.,
Купешов К.У.,
Самет О.
XVII-XIX ғасырда Ресей империясы тұсындағы мұсылман халықтары арасындағы «Ижтиһад және тақлид» // Адам әлемі. – 2022. – No. 3 (93). – Б. 147-158.

Проблема «иджтихада и таклида» у мусульман в период российской империи XVII-XIX вв.

Аннотация. В статье обсуждаются вопросы «иджтихад» и «таклид», одной из наиболее актуальных тем в исламском мире. Рассматриваем, как эти два понятия отразились в XVII-XIX веках среди мусульман Российской империи, с чего они начинались и каковы сегодня.

Иджтихад-понятие, определяющее, насколько человечество может усердно трудиться, размышлять, решать какие-либо проблемы посредством осознанного созерцания, раскрывать приговоры по неявным вопросам из Корана и хадисов, по аналогии с приговорами, выраженными открыто. Там, где есть понятие иджтихад, обязательно упоминается и понятие таклид. Таклид-понятие, означающее подражание какому-либо лидеру, стремление быть по-

хожим на этого человека, повторять чьи-то действия и следовать по его пути. Мы, прежде всего, правильно дифференцируем характер понятия иджтихад и тақлид.

Хоть и прошло почти два века с тех пор, как конфликт между джадидизмом и кадимизмом стал иметь место как социальное явление, конфликт между джадидизмом и кадимизмом по-прежнему актуален в общественном сознании, в том числе среди мусульман. Дискуссии, связанные с понятиями модернизации и консерватизма в исламской религии, должны найти свое решение на определенном уровне, что будет важно для предотвращения некоторых разногласий в обществе и сохранения общественной целостности.

Ключевые слова: Мусульмане в России, ислам, модернизация, консерватизм, джадидизм, Марджани, иджтихад.

The Problem of «Ijtihad and Taqlid» Among Muslims in the Period of the Russian Empire of the 17Th-19Th Centuries

Abstract. The article discusses the issues of ijtihad and taqlid, one of the most topical issues in the Islamic world. We will focus on how these two concepts were reflected among Muslims in the 17Th-19Th centuries under the Russian Empire, and where they originated and their current characteristics.

Ijtihad is a concept in which human beings work as hard as they can, think, solve any problem rationally, and determine the rulings of issues that are not explicitly stated in the Qur'an and the hadiths, as if they were explicitly stated. Where there is the concept of ijtihad, the concept of taqleed must also be mentioned. Taqleed is the concept of imitating a leader, trying to imitate that person, repeating someone's actions and following in his footsteps. First of all, we correctly analyze the nature of the concept of ijtihad and taqlid.

Although almost two centuries have passed since the conflict between Jadidism and Qadimism began to take place as a social phenomenon, the conflict between Jadidism and Qadimism is still relevant in the public consciousness, including among Muslims. Finding solutions to some extent to the disputes between the concepts of modernization and conservatism in Islam will be essential to prevent some divisions in society and maintain social integrity.

Key words: Muslims in Russia, Islam, Modernization, Conservatism, Jadidism, Marjani, Ijtihad.

Кіріспе

Ислам алғаш пайда болған уақыттан бастап қоғамның қажеттіліктері мен мәселелеріне Құран мен сүннетті негізге ала отырып шешім табуға және осы жолда күш жұмсауға «ижтиһад» деген жалпылама атау берілген. Мұндай жалпылама мағынадағы «ижтиһад» ұғымы «ой-пікір, дәлел іздеу, фикһ (түсіну, ұғыну), истинбат (аят-хадис мәтіндерінің астарында жасырынып жатқан үкімдерді шығару) және қияс (салыстыру)», – деген секілді дүниелердің барлығын қамтиды. Хазрет Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) заманынан бастап, х.4/м.10 ғасырға дейін жалғасқан ижтиһад әрекетіне бұл кезеңнен кейінгі уақытта тақлидті (мужтәһид имамдардың мазһабтарына ғана еруді) жақтаушы ғалымдар тарапынан үлкен мөлшерде тоқтау салын-

ды. Бұл кезеңге дейінгі мужтәһид имамдар ижтиһад жасауға қабілетті соңғы адамдар деп есептеліп, бұдан бұлайғы уақытта ижтиһад жасауға рұқсат етілсе, бұл теріс мақсатта қолданылып кетуі мүмкін екендігі және ендігі жерде ешқандай да мужтәһид ғалымның шықпағандығы айтылып, ижтиһад есігін жабуға күш салынды. Мұнымен де шектелмеген ижтиһадқа қарыс шығушылар бір ғалымның ижтиһад жасай алуы үшін өте ауыр шарттарды қойды [1, 175-184 б.].

Ижтиһадқа қарсы шығушылардың бұл көзқарастары ғалымдар мен халық тарапынан да айтарлықтай қолдауға ие болды. Алайда, қоғам өмірінің үнемі өзгеріп отыратынын, Құран мен сүннеттің алдымыздан шығуы мүмкін бүкіл мәселенің үкімін ашық түрде баяндамағандығын назарға алатын болсақ және алғашқы төрт ғасырдағы

ижтиһад әрекеттерінің тәжірибедегі қолданысына қарасақ, ижтиһадқа қарсы шығушылардың бұлары ешқандай да жөн емес екені белгілі болады. Сондай-ақ, кей кісілердің ойлағанындай мужтәһидтер 4/10 ғасырмен тоқтап қалған жоқ, бұл кезеңнен біздің заманымызға дейін де, уақыт өткен сайын сандары азайса да, бірқатар мужтәһид ғалымдар шыққан. Бұл мужтәһидтер ижтиһад есігінің жабылмағанын алға тартып, өздері де түрлі ижтиһадтар жасағанымен, күштері мен ықпалдары әлсіз болып, тіпті, көп жағдайларда қысымға ұшырап, жәбір көрген [2, 15-31 бб.]. Ижтиһадқа қарсылардың қара халық пен ғалымдарға ықпалы жоғары болғандықтан, мужтәһидтер мен ижтиһадты жақтаушылардың әсері барынша шектеулі ғана болды. Алайда, жағдай қанша жерден осындай болғанымен, ижтиһад пен тақлид тартысы қазірге дейін жалғасып келе жатыр. мәселесіне философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында XVII-XIX ғасырда Ресей империясы тұсындағы мұсылмандар арасындағы діни талас-тартыс мәселесіне мәдени-философиялық талдау жасалынады. Ижтиһад және тақлид мәселесіне қатысты еңбек жазған шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдамалары зерделенеді. Тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымда кеңінен қолданып жүрген, герменевтикалық, талдау, баяндау, түйіндеу, классификация, экстрополяция зерттеу әдістері қолданылады. Жәдидшілдік пен қадымшылдық мәселесіне философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілді.

Негізгі бөлім

Ижтиһад пен тақлид тартысы ауқымды түрде орын алған өлкелердің бірі – Еділ-Орал аймағы. Бұл өлкедегі XIX ғасырдан бұрынғы уақыттардағы тартыстың барысы жайлы көп мәлімет жоқ. Алайда, қолымыздағы еңбектерге қарағанда XIX ғасырдың басынан бастап бұл тартыстың қызуы күн санап артқандығын байқаймыз.

Біздің анықтай алғанымызша, Түркі-Татар танымында тақлидтан құтылып, ижтиһад есігін ашуға қатысты алғашқы көзқарастар XIX ғасырдың алғашқы ширегіне сәйкес келеді. Бұл кезеңнің беделді ойшыл-ақындарының бірі Абдуррахим Осман Отуз-Имени (қ.б. 1834 ж.) өлең түрінде жазылған еңбектері арқылы да, қара сөзбен жазылған еңбектері арқылы да фикһ іліміне лайықты дәрежеде орын берілмегендігін, қажетті деңгейде көңіл бөлінбегендігін айтып, қоғамдағы кемкетіктер мен бидғаттарды жөнге салудың жолы – тақлидтан құтылып, дінді дұрыс түсіну арқылы ғана жүзеге асатындығын алға тартқанымен, ижтиһад есігі жабылып қалғандығы туралы көзқарасты қолдаған [3, 301-316 бб.].

Ал, Абдуррахим Отуз-Именидің замандасы және XIX ғасырдың басындағы ең маңызды тұлғалардың бірі, ойшыл Абдуннасир ибн Ибраһим Әл-Курсауи (қ.б. 1812 ж.) болса, Бұхарада жүрген кезінің өзінде ижтиһад есігінің ашық екенін және барлық уақытта ашық болып қалатындығы туралы көзқарасын ашық білдірген. Ол мұсылмандардың тақлидқа әбден белшесінен батып, дінді түсінетіндердің де, түсінбейтіндердің де бұдан құтыла алмағандығын айтып [4, 2-25 бб.], осы көзқарасы және басқа да пікірлері себепті ғалымдардың қысымына ұшыраған. Оның жаңашыл (жәдидші) көзқарастары аз ғана уақыттың ішінде өзі ілім алған Бұхара өлкесінде де, Еділ-Орал аймағында

да оған зындық (адасқан) деген айып тағылуына себеп болған «Эл-Иршәд лил ибәд» атты еңбек жазып, оның ішінде ижтиһад мәселесіне арнайы бір бөлім арнаған Курсәуи өзінен кейінгі кезеңде келген жәдидшіл көзқарастағыларға жетекші рөлін атқарған. Одан кейінгі кезеңде келген жәдидшілер ижтиһад мәселесінің ауқымын одан сайын кеңейтіп, бұл көзқарастың қоғамның айтарлықтай көп мөлшерінің арасына жайылуына себеп болды.

Жәдидшілер ижтиһад пен тақлид мәселесін мақалалары мен кітаптарында жиі-жиі сөз етті. Мұндай ұстанымдағы кісілердің арасындағы ең бірінші айтылуға тиісті есім – Маржани. Ол ижтиһад есігін жабу – Алланың құдіретін уақыт және қашықтықтармен шектеу мағынасына келеді деп есептейді [5, 714-716 бб.]. Сол себепті зәрулік жағдайларының тысында тақлидке рұқсат жоқ екенін, әр мұсылманға шамасы жеткенше ижтиһад парыз екендігін айтады. Ижтиһад есігінің ешқашан жабылмайтындығын, аят-хадистер мөлшерлі болғанымен, өмірде орын алатын оқиғалар мен түрлі мәселерде шек жоқ екенін баяндап, ижтиһад есігі жабылғандығы айтылған уақыттан кейін де бірқатар мужтәһид шыққандығын алға тартады [2, 31-32 бб.]. Сондай-ақ, ижтиһад есігінің жабылғандығы, ендігі жерде ешқандай мужтәһидтің шықпайтындығы туралы жалпылама көзқарас пен алдыңғы өткендердің қатесіз саналуы, олардың кітаптарының қол жетпес болып есептелуі секілді қателіктер мұсылмандарға үлкен зардабын тигізіп, мұсылмандардың арасында ілім-білімнің дамуына кедергі келтіргендігін айтады [6, 341-342бб.].

Маржани ижтиһад жасаудың және дәлелдерге жүгінудің мужтәһидтердің жолы екендігі және мұның өткен шақта қалғандығы туралы көзқараспен келіспейді. Сонымен қатар, мужтәһид имамдардың көзқарастарына қайшы

бір хадис немесе аят кезіксе, аталмыш настардың (аят немесе хадистердің) мансух (үкімі жойылған), маудуғ (жалған, ойдан шығарылған хадис), үкімі жалқыланған (мухассас), белгілі бір нәрселермен шектелген (муқайәд) немесе тәуил жасалған (басқаша жорамалданған) болу ықтималдығының бар екенін, осылайша, фақиһтардың сөзіне қайшы келетін настарға (аят немесе хадис) тікелей амал етілмейтіндігін қолдайтындардың бұл пікірлері түбегейлі қате екендігін де айтады. Маржани мұнымен шектеліп қалмай, фақиһтардың сөздерін хадистердің алдына шығарудың насты (хадисті) теріске шығару мағынасына келетінін және мұның күпірлік болатынын айтқан [2, 20-21 бб.]. Маржанидың айтуы бойынша алғашқы мужтәһидтер (Әбу Ханифа, Әбу Юсуф, Имам Мұхаммед, Имам Зуфәр, Имам Мәлик, Имам Шафиғи, Имам Ахмед ибн Ханбал және т.б.) зәрулік болмайынша тақлид жасауды теріске шығарып, дәлелін, қайдан шыққандығын білместен, олардың (яғни, осы мужтәһид ғалымдардың) сөздерімен пәтуа берілуін рұқсат санамаған. Тіпті, олар, әсіресе Әбу Ханифа бастап, өз сөздеріне олардан кейін келгендердің мағынасы мен дәлелін түсінбестен тақлид етуі дұрыс емес деп санап, өздерін қарапайым бір адам ретінде көреді [2, 29-30 бб.].

Алғашқы мужтәһидтер өмір сүрген заманды жақсы түсіну қажет екенін бірнеше мысалдар келтіре отырып жеткізуге тырысқан Маржани мазһаб имамдары жаңа бір дәлел кездестірген кездерінде жаңадан ижтиһад жасағандықтарын айтады. Маржани өзінің осы ойының негізінде хадистердің кітаптарға жинақталуы және хадистердегі насих-мансух мәселесіне де тоқталып, аталған мужтәһидтердің заманында хадистердің жеткілікті мөлшерде жинақталып-зерттелмегендігін, сондықтан, ижтиһад есігі жабылғанын айту мүмкін еместігін баяндайды. Ол ешбір мазһаб имамы хадисті

фақиһтың пәтуасының дәрежесінен төмен санамайтындығын айтады. Маржани хадисте насих-мансух мәселесінің өте аз екенін және мансух (үкімі жойылған) болу ықтималының алдыңғы үкімге зияны жоқ екенін баяндайды. Бір хадисте айтылған мәселенің үкімі жойылғандығын білдіретін екінші бір хадис нақты белгілі болған кезде ғана үкімі жойылған хадиске амал етілмейтіндігін алға тартып, бұл мәселеге барлығы бірауыздан келіскендігін айтады. Бұған мысал ретінде құбыланың ауысуын келтіріп, бұл мәселеге қатысты уахи түскен кезде Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) дереу жаңа құбылаға бұрылып бесін намазын оқығанын, алайда, бірқатар мұсылмандардың бұл хабарды әртүрлі уақыттарда естігендіктері себепті, естіген уақыттарында барып қана жаңа құбылаға бұрылғандарын және алдыңғы оқыған намаздарын қайтадан оқымағандарын дәлелдерін келтіре отырып баяндайды. Осыған байланысты Марджани өзінің Назратулл хаққ атты еңбегінде Аб Фараж Абдурахман ибн Әли Мұхаммед әл-Жаузидің мансух хадистердің жиырма бірге жуығын жинақтағанын айтады [2, 22-26 бб.].

Тақлидті теріске шығаратын, ижтиһад есігінің ашық екендігі турасындағы пікірлер Маржанидан кейінгі замандарда одан сайын арта түсті. Бұл кезеңдегі ең қатты назар аудартатын тұлға Абдулла Буби (қ.б. 1922 ж.) есімді кісінің бұл мәселеге қатысты «Ижтиһадтың уақыты өтіп кетті ме?» деген арнаулы кітабы да бар. Абдулла Буби 1909 жылы Қазанда басылып шыққан бұл кітабында ижтиһад есігі жабылғанын айту – адамның ақылының дамуы мен жетілуін жоққа шығару болып саналатындығын айтады. Оның сөзінше, Ислам адамның ақылы мен пікіріне үндеу жасайды. Пәленше немесе түгенше бір кісінің сөзіне емес, Құран мен сүннетке сүйенуін талап етеді. Бубидің пікірінше, Исламның жалпыға ортақ дін екенін айту мен ижтиһад

есігінің жабылып қалғандығын, алғашқы ғасырлардан кейінгі кезеңдегілердің Құран мен сүннетті түсінуінің мүмкін еместігін айту бір-біріне үзілді-кесілді қайшы сөз болады. Сол себепті, сахабалар мен мужтәһид ғалымдардың өздерінен кейін ижтиһад есігі жабылатындығына қатысты ешқандай сөздері жоқ. Сондай-ақ, олардың өздерінің ижтиһадтарының арасында да қайшылықтың бар екені, тіпті, бір мазһабтың ішінде бірқатар өзгеше көзқарастар бар екені – ешкімнің дауы жоқ ақиқат. Мысалы, Әбу Ханифа мен шәкірттерінің көзқарастарындағы өзгешелік – Әбу Ханифа мен Шафигидің арасындағы келіспеушіліктерден әлдеқайда көп [2, 2-4 бб.]. Бубидің айтуынша негізгі нәрсе – Құран мен сүннет. Фақиһтар мен мужтәһидтердің сөздері бұл екеуіне сәйкес болса қабыл етіледі, сәйкес болмаса қабыл етілмейді. Буби сахабалар мен табиғиндарға және мужтәһид имамдарға телінген «Ижтиһад пен әртүрлі көзқарастарға жол ашық мәселелерде кез келген адамның еркіндігі бар», - деген сөзді де өз пікірлерін қуаттайтын дәлел ретінде келтіреді [7, 10 б.]. Осыны негізге алған Буби мазһабтарға көзсіз байланып, мәселелердің шешімін алғашқы имамдардан кейін жазылған кітаптардан да іздеудің қате екендігін айтады.

Буби ижтиһад есігінің ашық екендігіне дәлел болуы тұрғысынан өз еңбегінде Ибн Қайюм Әл-Жәузидің «Иғләмул муәққиғин» атты кітабының біраз бөлімін аударып келтірген. Ибн Қайюмнің ол жердегі сөздері ижтиһад есігінің ашық екендігін және жәдидшілік ұстанымына негізделе отырып, мазһабтармен шектеліп қалмай, Исламның асылына оралу қажеттігін баяндайды. Сондай-ақ, Буби Решид Ризадан да әсерленіп, оның «Әл-Мәнәр» журналында жарияланған «Мухәуәратул муслих уәл муқаллид (Жәдидші мен тақлидшінің пікірталасы)» атты жазбасын да жақын арада аударма жасайтындығын айтқан [7, 22-69 бб.].

Бубидің ибн Қайюмның кітабының 23-62 беттерін алғандығын байқаймыз. Ал, «Мухәуәратул муслих уәл Муқаллид» атты аударып алғандығы белгісіз.

Маржани секілді ижтиһад мәселесін тақлид мәселесімен бірге қарастырған Абдулла Буби тақлидтің адамның табиғатында бар нәрсе екенін және балалық кезеңде оның пайдалы да болатынын баяндайды. Алайда, адам есейіп, ақылы жетілген сайын тақлид зиянды бола бастайды деп пайымдайды. Буби Құран мен сүннеттің де, мазһаб имамдарының да тақлидқа қарсы екенін айтады. Тақлидтің кейіннен пайда болған бидғат екенін, зәру жағдайлар болмаса, Құран аяттары дәлел-дәйексіз тақлид жасауды теріске шығаратынын айтқан Буби Бақара сүресінің 166-170 аяттарындағы Алла Тағаланың ескертулерін еске салып, дәлелге сүйенбестен «ата-бабалардың жолына ұю» деген нәрсені аталмыш аяттардың теріске шығаратындығын баяндайды. Буби тақлидтен құтылуға жақсы бір мысал ретінде Ғазалидің «Әл-Мунқиз мин әд-даләл» атты еңбегіндегі әрекетін көрсетеді [7, 5-8 бб.]. Сондай-ақ, ол ижтиһад есігінің ашық екендігі және тақлидпен шектелу мұсылмандарды ілім тұрғысынан артта қалдыратындығы туралы мәселеде Маржанимен бірдей көзқараста [7, 64-65 бб.].

Жәдидшілердің арасында ижтиһад пен тақлид туралы кеңінен сөз қозғаған тұлғалардың бірі – Мұса Жаруллаһ Билги деген кісі. Жаруллаһ Исламның ақыл еркіндігі мен ижтиһад негізіне сүйенетінін, Исламның алғашқы ғасырларының мұның ең жақсы өрнегі екенін айтады. Жаруллаһ «Үлкен мужтәһидтерге ұю дегеніміз оларға тақлид жасау, яғни, көзқарастарына көзсіз еру арқылы емес, олардың сөздері мен пікірлеріне қайшы болса да, солар секілді ижтиһад жасау арқылы болады», – деген түсінікке ие кісі. Оның пікірінше, үлкендердің соңынан еру – ақылдың

күш-қуатын ескерусіз қалдырып, әрекетсіз күй кешу емес, керісінше, ілім мәселелерінде сол үлкендер секілді әрекет жасап, ақиқатты іздеу болып табылады [8, 184-185 бб.].

Алғашқы мужтәһидтерге құрмет көрсету дегеніміз – кейінгі келген буындардың ақылдарын шынжырлап тастау деген мағынаны білдірмейтіндігін айтқан Жаруллаһ қандай да бір мазһабқа немесе жалпы мазһабтарға тақлид етуді (еруді) уәжіп санаудың – Құранның үкімін жою деген мағынаны білдіретіндігін, Исламды бірнеше мужтәһид немесе мазһабтың көзқарасымен шектеу – «Құдайдың ілімін бір-екі мужтәһидтің ілімінің дәрежесіне түсіру» [9, 18-19 бб.] мағынасына келетіндігін меңзейді [10, 39 б.]. Байқағанымыздай, Жаруллаһ тақлидті ижтиһадқа түбегейлі қайшы нәрсе санап, мұнымен де шектеліп қалмай, сол уақытта белгілі бір мазһабтармен ғана шектелу түсінігінің үстемдік құрып отырғандығын айтады. Оның айтуынша, алғашқы мужтәһидтердің ешбірі ижтиһад есігін жауып, өздеріне немесе өздерінен бұрынғыларға тақлид етілуі қажет деген пікір айтпаған болса да, кейіннен келген «мутафақһиһтар (фақһ секілді болып жүргендер)» мұсылмандарды тақлид батпағына батырды [11, 4-10 бб.]. Жаруллаһ мазһабтарға көзсіз байланудың және пікірлердің мазһабтардың шеңберінен шығарылмауының нәтижесінде қалыптасқан тар түсінік Исламның кеңдігін жойғанын, соқыр ерушілік пен фанатизм үстемдік құрып, ғалымдардың кәпірге шығарылғандығын айтады. Жаруллаһ та, дәл Маржани мен Буби секілді, Ислам әлемінің нашар жағдайда қалуының себебін осы түсініктен көреді [12, 716-720 бб.].

Қоғам өмірінің әрдайым алға жылжып, өзгеріп отыратындығын айтқан Жаруллаһ фиқһ кітаптарында қоғам өміріне қатысты, тіпті, ғибадаттарға да

қатысты шешімі табылмаған бірқатар мәселелердің бар екенін, сонымен, қатар басқа да біршама жаңа мәселелер күн тәртібіне шыққандығын баяндайды. Ол бұлардың шешімін табу міндетті екенін, ол үшін фиқһ кітаптарына емес, тікелей Құран мен сүннетке жүгіну парыз екенін айтады [11, 8-10 бб]. Жаруллаһ ижтиһад пен тақлидқа қатысты мәселелерде жиі-жиі Мухиддин ибн Арабидің «Футухат Мәккия» кітабы мен алғашқы мужтәһидтердің кезеңінен өрнектер келтіреді [11, 4-10 бб].

Жәдидшілердің үлкен ғалымдарынан болып саналатын әйгілі муфти Ризауддин ибн Фахруддин де Маржани және Жаруллаһпен бірдей көзқараста. Ол 4 ғасырдан кейін ижтиһад есігінің жабылғандығын және бұдан былай төрт мазһабтың біріне байланып, соларға тақлид ету қажет екенін алға тартушылардың біле тұра немесе білместен Құранға, хадистерге, тіпті, сол төрт мазһабтың өзіне жала жауып тұрғандықтарын, себебі, не Құранда, не сүннетте, не төрт мазһабтың бірінде мұндай пікірлердің жоқ екендігін ескертеді. Р. Фахруддин мұндай пайымның (ижтиһад есігінің жабылғандығын және бұдан былай төрт мазһабтың біріне байланып, соларға тақлид ету қажет екені туралы пайымның) – 4 ғасырдан кейін «Құран мен хадисті түсіну және дәлел қылу уақыты өтті» немесе «Құран мен сүннеттің дәлел болу ерекшелігі қалмады», – деген мағынаға келетінін және бұл секілді пайымдардың негізсіз екенін айтады [3, 308-309 бб.]. Қоғам өмірінің өте қарқынды түрде өзгеірске ұшырағанын, аят-хадистердің мөлшерлі, ал, орын алып жатқан оқиғалар мен мәселелердің шексіз екендігін айтқан Р. Фахрурдин Ислам құқығының бұларға шешім тауып беруі қажет екені туралы сөз қозғайды. Мұны жақсы түсінген алғашқы кезең ғалымдарының, алғашқы мужтәһидтердің өздері

жасаған ижтиһадтарды олардан кейінгі кезеңдерге түгілі, сол өздерінің уақыттары үшін де жеткілікті деп санамағандарын айтады. Аталмыш мәселені үкімдердің өзгеруі тұрғысынан да қарастырған Р. Фахруддин Исламның негізгі қаиғдалары бұлжымайтын болғанымен, оларға сүйенген кейбір ережелердің уақытша және арнаулы екенін, яғни, заман мен мекенге сай аят-хадистерге сүйене отырып өзгеруінің мүмкін екенін баяндайтын көзқарасын білдіреді. Оның пікірінше, өзгермейтін жалғыз нәрсе – «Уақыттың өзгеруімен үкімдер де өзгереді», – деген қағида. Алғашқы кезеңдердегі мужтәһидтер осы тұрғыдан алғанда өздерінің мойнына түскен міндеттерін орындап, қоғамның мәселелерінің шешімін тауып берген. Алайда, олардан кейін келген мұсылмандар алғашқы кезең мужтәһидтерінен үлгі алмағандықтары себепті, Ислам құқық жүйесінің «үкімі жойылған ережелер жиынтығы» секілді күйге түсуіне себеп болды [13, 87 б.]. Бұл жерде Р. Фахруддиннің ереше назар аудартарлық көзқарастарының бірі – қауымдардың, олар өмір сүріп жатқан түрлі аймақтар мен мекендердің және кейбір ерекше шарттардың дәл сол уақытта болсын, кейінгі кезеңдерде болсын адамдарды әртүрлі ижтиһадтар жасауға итермелеуші себеп болғанын пайымдауы. Ол бұл пайымын ижтиһад есігінің жабылмайтындығының ең негізгі дәлелдерінің бірі ретінде алға тартады [14, 372-376 бб.].

Жоғарыда да айтқанымыздай, Ризауддин ибн Фахруддин Маржанимен бірдей көзқараста, сондай-ақ, ижтиһад жасаған кезде қателесіп кету ықтималының көбірек екендігін, бірақ, одан қорықпау қажет екендігі туралы пікірде. Фиқһтың бүкіл саласында мужтәһид болудың шарт емес екендігін алға тартып, бір мәселеде тақлид етуші кісінің бүкіл мәселеде тақлид етуі міндетті еместігін, олай болса, бір кісінің

әрі мужтәһид, әрі муқаллид (тақлид етуші) болуының мүмкін екендігін тұжырымдайды.

Ризауддин ибн Фахруддиннің ижтиһад пен тақлидке қатысты көзқарасына Маржанидің әсері айтарлықтай үлкен болған. Себебі, ол шамасы келетін кісілердің Құран мен хадиске тікелей амал етулерін, ал, шамасы жетпейтіндердің осы екі негізгі қайнар бұлақты түсіне алатындардан сұрап, үйренулерін талап етеді. Бір-бірімен үйлеспейтін секілді көрінген немесе үкімі жойылып-жойылмағандығы нақты белгісіз жағдайлар да жасалған ижтиһадқа және соған сай істелген амалға еш зарар келмейтінін айтқан Фахруддин мансух (үкімі жойылған) аяттар мен хадистердің өте аз екенін баяндайды. Сондай-ақ, «Мансух хадистердің өзі мужтәһидтердің мансух емес сөздеріне қарағанда сенімдірек. Үкімді жоюшы (насих) хадисті нақты білгенге дейін мансух (үкімі жойылған) хадиспен амал етуге рұқсат екендігі де ғалымдарға белгілі нәрсе», – дейді. Оның айтуынша, хадистердегі мансух (үкімі жойылған), муәууәл (жорамалданған), муқаййәд (шектелген) болу секілді әртүрлі ерекшеліктер алғашқы мужтәһидтердің сөздерінде артығымен бар [14, 372-375 бб.]. Себебі, оның пікірінше, ижтиһад есігі жабылды деп пайымдайтындар бір мужтәһидтің көп уақыттарда алғашқы сөзінен бас тартып, басқа бір ижтиһад жасау ықтималының бар екенін назардан тыс қалдырады. Осылайша, қуатты бір риуаят жолы арқылы келмеген мужтәһидтердің сөздерін дұрыс санай отырып, бұл сөздерге қайшы көрінген настарды (аят-хадистерді) маудуғ, муқаййәд, мансух, муәууәл және т.б. секілді жолдармен жорамалдауға тырасады. Фахруддин мұны қате жол деп санайды. Бұл көзқарастар жоғарыда айтылған Маржанидің пікірлерімен бірдей деуге болады. Бұл тұрғыдан қарағанда, Фахруддиннің пікірі бойынша,

араб тілін білетін кез келген адам өзіне қажетті ғибадат пен амалдар жайында тікелей Құран мен мәселелерді ашық түрде баяндаған Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадистеріне амал етуіне болады, ол үшін ешқандай да мужтәһид болудың қажеті жоқ [14, 94-95 бб.]. Фахруддиннің бұл көзқарастары Маржанидің пікірлерімен бір бағытта. Ол басқа да жәдидшілер секілді ижтиһад мәселесін Исламның негізгі бөлімдерінің бірі ретінде бағалайды және мәселеге пікір еркіндігі тұрғысынан қарайды.

Жоғарыда аталып өтілген әйгілі жәдидшілердің тысындағы басқа Татар жәдидшілері де ижтиһад есігінің ашық екендігінде күмән жоқ екенін және әр кезеңнің өз мужтәһидтерін тәрбиелеп шығаруы қажет екендігін құптайды. Мазһабқа байланудың алдын алдуға тырысқан жәдидшілер «ижтиһад тоқтады» деген сөздің Ислам үмметін улап тастағанын айтады. Олар да алғашқы мужтәһидтерге тақлид етудің ең жақсы жолы – солардың жолдарын ұстану, яғни, солар секілді ижтиһад жасау екені турасында бірдей пікірде [14, 521-523 бб.]. Араларында Курсәуи, Маржани және Жаруллаһты Ресей мұсылмандарының ең үлкен мужтәһидтері деп санағандары да бар [12, 263-264 бб.].

Жәдидшілердің ижтиһад мәселесінде алдыңғы орынға қойған ең маңызды мәселелерінің бірі – фикһ негіздеріне қатысты маслахат (адамдардың игілігі) мәселесі. Фикһ негіздерінің ең басты мәселелерінің бірі болып саналатын маслахат принципін Жаруллаһ пен Ризауддин ибн Фахруддин ең көп сөз еткен. Жаруллаһтың бұл мәселедегі арқа сүйер негізгі көздерінің бірі Шатибидің «Муафақат» еңбегі. Жаруллаһтан басқа жәдидшілер де маслахаттың маңыздылығы жайлы сөз қозғаған. Жаруллаһтың және басқа да жәдидшілердің маслахатты алдыңғы орынға шығаруларының себебі –

бұрынғы усулшылардың (фиqh негіздері мамандарының) шарифат заңын бекітуші Алла Тағаланың мақсаты мен аят-хадистердегі сөздердің мәнісіне назар аударғанымен, халықтың игілігіне, яғни, маслахатқа жете көңіл бөлмеуі болып табылады. Мұны қатты сынға алған [10, 263-264 бб.] Жаруллаһ қоғамның пайдасын көздейтін маслахат шарифат заңын бекітуші Алланың мақсатымен қатар қарастырылуы қажет деп санайды [10, 45 б.]. Маслахатты міндетті түрде қатарға қосу мәселесінде табан тіреп тұрып алған Жаруллаһ осы маслахат принципін негізге ала отырып, үнемі өзгеріске ұшырап отыратын қоғам өмірінде ижтиһадтың да аса қажетті екенін түсіндіруге тырысады. Оның маслахат мәселесіне қаншалықты мән беріп, маңызды санағанын Ислам үкімдеріне қатысты көзқарасынан да байқауға болады. Ол Ислам үкімдерін екіге бөледі. Бірінші бөлімге өзгермейтін үкімдерді (ахкам ибтидәия), ал, екінші бөлімге заман, мекен, қоғамдық шарттар және т.б. ерекшеліктерге байланысты өзгеруге бейім үкімдерді [15, 16-17 бб.] жатқызады. Бұлайша жіктеу де Жаруллаһтың пікірінде ең үлкен дәлел маслахат екендігін көрсетеді.

Маслахат мәселесінде Жаруллаһтың көзқарасына ұқсас пікірлерді құптаушы Абдулла Буби, Ризауддин ибн Фахруддин, Хусайния медресесінің ұстазы Закир Айоханов секілді басқа жәдидшілер де қоғамның игілігі барлық нәрседен жоғары тұратындығына [16, 7-14 бб.] сенімді болған. Тіпті, Фахруддин Ханафи мазһабындағы «зәрулік, әдет және ғұрып» секілді ұғымдардың «қоғамның игілігін (маслахатты) көздеу» принципімен бірдей мағынаға келетінін айтқан. Ислам тарихы бойынша әртүрлі кезеңдерде құқық жүйесінде маслахатқа қатысты түрлі тәжірибелік жағдайлар жиі-жиі көрініс бергендігін айтқан Р. Фахруддин бұған әртүрлі өрнектер де келтірген [14, 372-376 бб.]. Алайда,

Жаруллаһ Фахруддинді маслахаттың ауқымын тарылтты деп сынға алған [17, 25-28 бб.]. Себебі, Жаруллаһ маслахаттың өте кең шеңберде қарастырылуын құптаумен қатар, оны фиqh негіздерінің, ижтиһадтың ең басты іргетастарының бірі, тіпті, ең маңыздысы деп санайды.

Жәдидшілердің маслахатты алдыңғы орынға шығару турасындағы бұл көзқарастары, жоғарыда да айтқанымыздай, ижтиһадқа тікелей байланысты нәрсе. Себебі, олардың маслахатты алдыңғы орынға шығарудағы көздеген негізгі мақсаттары – әсіресе, муғамалат (адамдардың арасындағы қарым-қатынас) мәселелерінде әр ғасыр мужтәһидтерінің өз замандарының шарттары мен қажеттіліктеріне сай, қоғамдық қолданысқа ие болатын жасампаз құқық жүйесін қалыптастырулары қажет екендігін дәлелдеу болып табылады. Әрине, бұл жағдай қиясты, ақылды қолдануды, зәрулік, әдет-ғұрып және маслахат секілді уақытқа қарай өзгеріп отыратын шарттарды назараға алуды міндеттейді. Жәдидшілердің пікірінше, мұндай ұғымдарды қолдану настарға (аят-хадистерге) ешқандай да зарарын тигізбейді. Себебі, настарда баяндалған үкімдердің себептерінің өзгеруі – ол наста айтылған үкімнен басқа жаңа бір үкімнің (ескі үкім өз қалпында сақталу шартымен) шығуына кедергі келтірмейді. Құқық жүйесінің дамып-жетілуі және жарамдылығын сақтауы үшін осы нәрсе шарт болады. Бұл пікірлерді Р. Фахруддин, М. Жаруллаһ және Абдулла Буби бастаған жәдидшілердің барлығынан көруге болады [17, 27 б.].

Жәдидшілердің ижтиһадтың шарттары жайлы көзқарастарында кейбір аздаған ғана айырмашылықтар болғанымен, жалпы алғанда бір-біріне жақын. Олардың ішінен Маржани фақиһ немесе мужтәһид емес кісінің де бүкіл мәселеде муқаллид болуы міндетті еместігін айтып, кейбір мәселелердің тақлидсіз-ақ тікелей аят-хадистерден

түсінілетіндігін алға тартқан. Тіпті, кейде мужтәһидтердің бір мәселеге қатысты білдірген әртүрлі пікірлерінің арасынан біреуін таңдау үшін аят-хадистерге қарап амал ету қажет болады. Олай болса, Маржанидің пікірінше ижтиһад немесе шариғи дәлелдерге сүйеніп амал ету тек мужтәһид сипатына ие адамдардың ғана құзіретіндегі нәрсе емес, дәлел келтіруге шамасы жетпейтіндердің тысындағы мұсылмандардың барлығының қолынан келеді. Сондай-ақ, ол «ақылды қолдану» және «таңдау жасау» [2, 15-18 бб.] деген нәрселерді де ижтиһадтың ауқымды мағынасының ішінде қарастырып, ижтиһадтың бір түрі санаған. Осылайша, Маржани ижтиһад жасай алу үшін талап етілетін шарттарды жеңілдетті. Осыған байланысты ислам құқығында «ижтиһад» сөзі Маржани қолданған мағыналарда қолданылғандығы секілді «жеке салыстырып-бағамдауды қолдану» деген де анықтама да берілген.

Маржани дәлел келтіруге шамасы жетпейтін немесе түсіне алмайтын кісілер өздері сенім артқан бір ғалымға тақлид етуі (еруі) қажет екенін және аят-хадистердің барлық адамдарды қамтитындығын, сол себепті әр адам аяттар мен хадистерге амал етуге міндетті екендігін айтады [2, 16-18 бб.]. Көріп отырғанымыздай, Маржани ижтиһадты белгілі бір кезең немесе белгілі бір адамдармен шектемей, мужтәһидтер жасаған ижтиһадтардың тысында, дәлел келтіре алатын немесе дәлелді түсіне алатын әрбір мұсылманға шамасына қарай ижтиһад жасау құқығын береді [2, 31 б.]. Маржани бұл ижтиһадтарда қателесіп кетуден қорықпау қажеттігін де алға тартып, бұған қатысты қарапайым ижтиһадтарды мысалға келтіреді. Ол Иеменге уәли ретінде жіберілген Муғаз ибн Жәбәлдің қателесіп кетуі мүмкін екенін мойындай отырып, ижтиһад жасағанын, құбыланың бағытын білмеген жолаушы кісінің құбыланы болжамды ойына қарай анықтайтындығын, бір кісі өзінің

дәреті бар екендігін ойлайтын болса (100 пайыз сенімді болмаса да) намаз оқи алатындығын [2, 18-19 бб.] және т.б. секілді бірқатар мәселелерді мысал ретінде көрсетеді.

Абдулла Буби де Маржанидің жолын жалғастырып, мужтәһид болу үшін талап етілетін шарттарды ауыр санайды. Ол мужтәһид болу үшін қажетті делінген шарттарға қарсы шығып, ижтиһад жасай алу үшін араб тіліндегі мәтіндерді түсініп, әдістемелерін ұғынудың және шариғаттың жалпы мақсаттарын білудің жеткілікті екендігін айтады. Оның пікірінше, соңғы және ең кемел дін болған Исламды қазіргі таңда да бұрынғы өткен имамдардың дәрежесінде білетін немесе олардан да білімді кісілердің болуы Алланың құдіретіне де, заңдылықтарына да сай болып табылады [16, 7-14 бб.].

Жаруллаһ мужтәһид болу үшін белгіленген шарттар мәселесінде басқаша пікір білдірген. Жаруллаһтың көзқарасы бойынша, мужтәһид болу үшін бекітілген шарттар – оншалықты ауыр нәрселер емес, яғни, ижтиһад есігі осы шарттар себепті жабылған жоқ. Керісінше, үмітсіздік немесе идеализмнің жоқтығы себепті жабылған [17, 24 б.]. Ендеше, Жаруллаһ ижтиһад есігінің Құран мен сүннет тарапынан емес, адамдардың іс-әрекеттері себепті жабылғандығын айтып, ижтиһад жасай алу үшін араб тілін, Құран мен сүннетті жақсы білу қажет екендігі туралы көзқарастарды қолдап отыр.

Ижтиһад шарттарының ауырлығы мәселесіндегі Ризауддин ибн Фахруддиннің көзқарасы Абдулла Бубидің пікірлеріне жақын. Олай болса, ол Жаруллаһпен бірдей көзқараста емес. Оның пікірінше, Құран мен сүннетті білумен қатар, араб тілін арабша мәтіндердегі айтылған сөздерден мақсат етілген нәрсені түсінетіндей дәрежеде білсе жеткілікті. Араб тілін өте терең дәрежеде меңгерген тіл

ғалымдары (Халил, Сибәуәһи және т.б.) секілді тіл білуі міндетті емес [13. 896.]. Алайда, Фахруддиннің бұл көзқарасы Жаруллаһ, Абдулхамид Муслими секілді жәдидшілер тарапынан сынға ұшыраған. Абдулхамид Муслими мужтәһид болу шарттарының жеңілдетілуінің теріс мақсаттағы қолданыстарға жол ашу қаупі бар екендігін меңзесе [18. 1136.], Жаруллаһ Фахруддиннің бұл көзқарасына тікелей қарсы шығып, Шатибидің «Муафақат» кітабында ай-тылған «Араб тілі ілімдерінде Халил секілді, Сибәуәһи секілді болу шарт», – деген сөзінің асыра сілтеу еместігін, бұл шарттың қажетті екендігін айтады [17, 24 б.].

Қорытынды

Қазіргі таңда еліміз тәуелсіздік алып, ислам шарифаты бойынша пәтуә беруді Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы пәтуә беруші органы бар. Бұл орган Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы, бас муфтидің төрағалығымен өтетін ғұламалар кеңесі болып табылмақ. Осы кеңесте қоғам арасында түрлі дау тудырып жатқан мәселелерге жан жақты талдаулар жасалып, ислам дінінің қойған шеңберінен шықпай, діни дәстүрімізді сақтай отыра пәтуә береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хайреттин Караман. Ислам хукукунда ижтиһад. – Анкара, 1985.
- 2 Марджани Ш. Назурат ал-хакк фи фардийят ал-иша' ва ин лам йағиб аш-шафақ. – Казань: Матба'ат Хизана, 1870. – 164 б.
- 3 Фахруддин Р. Асар. 3Т. 1-том. – Оренбург, 1903.
- 4 Курсәуи А. Китәбул иршәд лил ибад. – Казан, 1903.
- 5 Утаки Х. Маржани хаккында жевабым. Шура. 1911/23.
- 6 Маржани Ш. Мукаддимә. – Казан, 1883.
- 7 Буби А. Заманы ижтиһад мункарыз мы деил ми?. – Казан, 1909.
- 8 Бигиев М. Ж. Қауағид Әл-Фиқһия. Шура 1911/2.

9 Бигиев М. Ж. Әдебият Арабия илә Улум и-Исламия. – Казан.

10 Бигиев М.Ж. Халк назарына бир ниже меселе. – Казан, 1912.

11 Бигиев М.Ж. Узун гүнлерде Рузе. – Казан, 1911.

12 Бигиев М.Ж. Рахмет-и Илаһие умумие хаккында итикадым, Шура, №23, 1 желтоқсан. 1909 жыл.

13 Фахруддин Р. Діни уа ижтима и мәселелер. – Оренбург, 1914.

14 Фахруддин Р. «Манасибу диния». Әл-Асрул жәдид. 1906/7.

15 Бигиев М. Ж. Шариат асаclarы. – Петроград, 1917. М.А. Максудов баспасы.

16 Буби А. Хакикат иа худ дурулук. 1 т. – Казан, 1904.

17 Бигиев М.Ж. Мулахаза. – Петроград, 1914.

18 Муслими А. Діни уа ижтими маселелер китабы хаккында бир еки сөз. Шура, 1915/4.

Transliteration

1 Hayrettin Karaman. Islam hukukunda izhtihad. – Ankara, 1985.

2 Marjani Sh. Nazurat al-haqq fi fardiyyat al-isha' wa in lam yahib cinis-shafaq. – Kazan: Matba'at Khizana, 1870. – 164 b.

3 Fakhruddin R. Asar. 3T. 1-tom. – Orenburg, 1903.

4 Kursau A. Kitabul Irshad lil ibad. – Kazan, 1903.

5 Utaki H. Marzhani hakkynda zhevabym. Shura. 1911/23.

6 Marjani Sh. Mukaddim. – Kazan, 1883.

7 Zaman ijtihad munkaryz nos deil mi?. – Kazan, 1909.

8 Bigiev M.J. Kaugid Al-Fiqhiya. – Shura 1911/2.

9 Bigiev M.J. Adebityat Arabia ila Umul i-Islamia. – Kazan.

10 Bigiev M.J. Halk nazaryna bir nije mesele. – Kazan, 1912.

11 Bigiev M.J. Uzun gunlerde Ruze. – Kazan, 1911.

12 Bigiev M.J. Rakhmet-i Ilahie umumie hakkynda itikadym. Shura, N. 23, 1 zheltoksan. 1909.

13 Fakhruddin R. Dini ua izhtima I mseleler. – Orenburg, 1914.

14 Fakhruddin R. «Manasibu dinia». Al-Asrul jadid. 1906/7.

15 Bigiev M. J. Shariat asaslary. Petrograd, 1917. M. A. Maksudov baspasy.

Купешова Г.Қ., Купешов К.У., Самет О.

16 Bubi A. Hakikat ia hud duruluk. 1 tom. Kazan, 1904.
17 Bigiev M. J. Mulakhaza. Petrograd, 1914.

19 Muslimi A. Dini ua ijtimi meseleler kitaby hakkynda bir eki soz. Shura, 1915/4.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Гүлнұр Қуанышқызы Купешова</i>	Магистрант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0001-7487-8324
<i>Канат Умиртайұлы Купешов</i>	PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0001-5033-6897
<i>Самет Окан</i>	PhD доктор, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0002-7764-6577
<i>Гүлнур Қуанышқызы Купешова</i>	Магистрант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Канат Умиртайұлы Купешов</i>	PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Самет Окан</i>	PhD доктор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Gulnur Kupeshova</i>	Master student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
<i>Kanat Kupeshov</i>	PhD student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
<i>Samet Okan</i>	PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan